

Малежик Д. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ В 1945–1953 РР.: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто зміни кількісно-якісних показників, соціальні джерела поповнення в середовищі творчої інтелігенції, виявлено їх залежність від впливу партійно-державної влади. Проаналізовано соціальну структуру митців України, визначено тенденції її розвитку.

Ключові слова: *творча інтелігенція, творча спілка, соціальна структура, соціодинаміка.*

Творческая интеллигенция Украины в 1945–1953 гг.: социальный аспект

Рассмотрены изменения количественно-качественных показателей, социальные источники пополнения в среде творческой интеллигенции, показана их зависимость от влияния партийно-государственной власти. Проанализирована социальная структура художников Украины, определены тенденции ее развития.

Ключевые слова: *творческая интеллигенция, творческий союз, социальная структура, социодинамика.*

Ukrainian Arts intelligentsia in 1945–1953: social aspect

The main sociodynamics processes in arts intelligentsia stratum have been examined, the influence of state power on them has been shown. The main trends of Ukrainian artists' social structure have been analysed.

Keywords: *arts intelligentsia, arts union, social structure, sociodynamics.*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства зростає значення інтелектуального чинника, духовно-морального потенціалу, формування якого нерозривно пов'язано з діяльністю творчої інтелігенції. Вивчення історичного шляху української інтелігенції, здійснюване на основі нових методологічних підходів, набуває сьогодні, в умовах соціально-політичних трансформацій в Україні, особливо актуального наукового і соціально-політичного змісту.

Творча інтелігенція – досить динамічна група в структурі повоєнного радянського суспільств, яка перебувала в процесі неперервного розвитку, зростання, оновлення. Визначаючи соціальне обличчя творчої інтелігенції та її місце в суспільному розвитку в умовах апогею сталінізму, потрібно зважати на неоднорідність мистецького середовища України та неоднакові стосунки з владою, що позначалося на творчій і громадсько-політичній діяльності.

Новітні суспільствознавчі дослідження не оминають вивчення соціальних процесів у мистецькому середовищі України в повоєнний період. Окремі питання соціального становища інтелігенції західноукраїнського регіону висвітлені в роботах Т.Марусик [1], Р.Попп [2], О.Рубльова та Ю.Черченка [3]. Проблеми соціального розвитку творчої інтелігенції в інші періоди розвитку СРСР стали предметом досліджень В.Абакумової [4] та Р.Дудки [5]. Натомість процеси соціального розвитку в середовищі творчої інтелігенції в період 1945–1953 рр. залишаються малодослідженими і фрагментарними.

Метою статті є проаналізувати основні соціодинамічні показники творчої інтелігенції протягом досліджуваного періоду, визначити тенденції розвитку соціальної структури митців України, простежити головні методи відтворення творчої інтелігенції, висвітлити вплив політики партійно-радянської влади на процеси соціального розвитку мистецького середовища.

Починаючи з 1930-х рр., творча інтелігенція виступала як специфічне утворення, яке було об'єднане у свого роду професійні організації – спілки. Саме тому, на наш погляд, найбільш раціональним підходом до розв'язання проблеми є зосередження уваги на тих митцях, які перебували протягом аналізованого періоду в складі відповідних творчих спілок. Лише члени спілок мали можливість офіційно репрезентувати результати своєї творчості, висловлювати, хоч і в межах дозволеного, громадські та суспільно-політичні позиції.

Динаміка основних кількісно-якісних показників творчої інтелігенції УРСР, яка перебувала в складі творчих спілок письменників, художників і композиторів в означений період, уже ставала предметом дослідження автора [6]. Зауважимо лише, що кількісний склад творчої інтелігенції на 1953 р. порівняно з довоєнним рівнем зріс на 38% і сягав понад 1 тисячу осіб. Найбільше зростання простежувалось у Спілці радянських художників України (СРХУ) (53%), найменше (21%) у Спілці радянських композиторів України (СРКУ). Серед основних чинників, що впливали на збільшення кількості митців, були перехід УРСР до мирного життя, поступове зростання випускників середніх шкіл, а у зв'язку з цим – і кількості студентів мистецьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, державна політика залучення молодих кадрів, у тому числі й шляхом художньої самодіяльності. Ці заходи також призвели до суттєвого омолодження складу творчих об'єднань [6, с.323]. Негативними чинниками кількісної соціодинаміки творчої інтелігенції були руйнівні наслідки Другої світової війни, політико-ідеологічні кампанії 1946–1949 рр., боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”, депортації населення з України, зокрема осіб польської національності, українців із західних областей УРСР тощо.

Великий інтерес становить питання визначення соціальних джерел творчої інтелігенції. Соціальне становище у розумінні того соціального середовища, яке визначило формування людини як особистості, здатне багато прояснити щодо морально-психологічних та поведінкових установок певної суспільної верстви. Вихідці з різних соціальних джерел відрізнялися статусом у суспільстві, особливостями свідомості та життєвого шляху. Для кожної з професійних груп творчої інтелігенції можна виділити домінуючі соціальні джерела. Зокрема, більшість членів і кандидатів до Спілки радянських письменників України (СРПУ) за соціальним походженням були вихідцями із селян і робітників. Багато з них були висунуті внаслідок активної громадянської позиції спочатку до редакцій друкованих органів, а згодом – і до спілки. Біографічні дослідження дозволяють встановити, що композитори УРСР переважно походили із середовища інтелігенції. Це зумовлено специфікою професійної діяльності, потребою розвивати музичні здібності з дитинства, забезпечення необхідними музичними інструментами, недоступними більшості робітників і селян. Досить строкатим був соціальний склад

українських художників, хоча серед них переважали вихідці з середовища інтелігенції та робітників.

Отже, поповнення складу творчої інтелігенції відбувалось за рахунок трьох груп – власне інтелігенції, робітників і селян.

Значні зміни відбувалися в соціальній структурі творчої інтелігенції. Відновлення радянської влади на всіх визволених територіях, плани економічної відбудови та подальшого розвитку, розширення апарату державного управління, зростання потреб суспільства в галузі культури і науки зумовили, з одного боку, кількісне збільшення інтелігенції, а з другого – посилили процес соціальної диференціації в її лавах.

Друга світова війна спричинила трансформацію соціальної структури українського суспільства за віковими, статевими, національними параметрами. Автори праці "Повоєнна Україна: нариси соціальної історії" відзначають, що "особливістю українського повоєнного суспільства, на противагу решті радянського соціуму, було те, що саме тут найвідчутнішим був вплив війни на всі соціальні процеси" [7, с.234], що вилилось у самоорганізаційні рухи, зокрема й у середовищі творчої інтелігенції. Вона належала до тих категорій, які становили основу радянської стратифікаційної системи, поряд з партфункціонерами, робітниками та селянами. Щодо цих категорій соціуму спостерігається тенденція відновлення їх ролі в соціумі, повернення довоєнної пропорції та чисельності. Разом з тим з'явився ряд нових соціальних компонентів – фронтовики, особи, що перебували на окупованих територіях, інваліди війни тощо. Зокрема, частина митців-військовиків та тих, що перебували на окупованих територіях опинились поза полем зору соціального контролю радянського режиму, що, природно, викликало підозру та недовіру щодо них. Гостро стояла проблема уніфікації соціальної структури повоєнного суспільства, що потребувало від держави заходів інтеграції соціальних груп в ідеологічно визначену систему з ізоляцією тих категорій, які становили реальну або потенційну небезпеку. Частина з них зазнавала фізичного переслідування, частина – ідеологічного перевиховання, а щодо особливо авторитетної частини митців соціальна інтеграція здійснювалася шляхом надання привілеїв та матеріальних благ.

Структуру інтелігенції як особливої соціальної страти не можна розглядати без урахування зв'язків професійного і соціального поділу. При цьому важливого значення набуває питання про критерії виділення в її складі певних підгруп. Якщо класифікація творчої інтелігенції за економічними, віковими, освітніми ознаками не викликає великих ускладнень, то класифікація за професійно-трудовами та кваліфікаційними критеріями залишається недостатньо вивченою проблемою. Критерії такої класифікації мають відображати об'єктивні відмінності праці при створенні художніх цінностей і місце в суспільстві [8, с.133].

Окрім того, у середовищі творчої інтелігенції в повоєнний період спостерігались тенденції як до інтеграції (наприклад, митець-педагог, громадський і державний діяч), так і до диференціації праці внаслідок подальшого розмежування окремих сфер культури та мистецтва: наприклад, з лав художників виокремилися фотохудожники, кінохудожники, дизайнери тощо.

Сучасні парадигми вивчення соціальної стратифікації радянського суспільства в цілому та його окремих груп характеризуються багатовимірним, ієрархічним підходом,

для якого притаманні такі критерії, як позиція у владних структурах, у сфері зайнятості, рівень доходів, ступінь формування групових самоідентифікацій [9, с.6]. Це спричинено тим, що в радянському суспільстві велику роль відігравали такі додаткові чинники, як-от: суспільне звучання творчості, громадсько-політична та творча активність митця, а інколи й просто випадок міг визначити місце митця на ієрархічній драбині, ступінь його наближення до влади. Вказані чинники зумовлювали соціальну неоднорідність митців навіть за умов приблизно однакових професійно-кваліфікаційних характеристик. Врахування цих додаткових ознак дозволяє застосувати комплексну класифікацію творчої інтелігенції, розвинену рядом іноземних і вітчизняних науковців [1; 4].

У ході дослідження підтвердився поділ митців України на чотири основні групи: а) керівний склад; б) творча еліта; в) основна частина творчої інтелігенції; г) особи, які вступали в конфлікт із владою.

До першої групи належать представники “керівного ядра” митців. До керівництва спілками допускались переважно вихованці радянського режиму або особи, які давно виявили бажання співпрацювати з режимом та виконували його вказівки.

Представники цієї мікрогрупи відрізнялися від специфічного поведінкового типу людини у владі – номенклатурного працівника з особливими правами, соціальною значимістю та морально-естетичними цінностями. Досить часто керівництво творчих спілок входило в конфлікт – відкритий або прихований – з потребою протистояння малоосвіченому партійному керівництву; його самоуправству.

Проте для керівної частини митців часто більше значення мав ступінь ідейності, ніж високий професіоналізм. Це призводило до того, що частина митців, не маючи досвіду управління творчим процесом, переймала радянські догми і діяла в чітко визначеному руслі, принаймні офіційно дотримуючись генеральної лінії. Друга частина намагалась виявити власне бачення розбудови організації, звісно, в межах можливого. Серед керівників СРПУ до першого типу поведінки належав стиль О.Корнійчука, до другого – М.Рильського. Високий творчий професіоналізм з вмільм керівництвом вдавалося поєднувати голові СРКУ П.Козицькому.

На думку науковця О.Штейнле, творча інтелігенція була одним із соціальних джерел формування номенклатурної еліти [10, с.120]. Передусім саме представники керівного ядра творчих спілок залучались до роботи в партійно-державних органах влади. Серед мотивів залучення владою митців на державницьку роботу науковці висловлюють різні припущення: від створення ілюзії “народної влади” до об’єктивної потреби влади в освічених людях для виконання спеціальних завдань (дипломатичних, культурно-освітніх тощо) [10, с.121].

Керівні посади у творчих спілках протягом багатьох років займали одні й ті ж особи, які, до того ж, одночасно обирались до складу керівництва партійними організаціями спілок. Вони мали можливість безпосередньо контактувати з вищими партійними і державними керівниками, брали участь у розширених пленумах ЦК КП(б)У, на яких питання літератури і мистецтва протягом 1945–1953 рр. завжди стояли на порядку денному. З їх числа висували делегатів, які представляли творчу інтелігенцію на партійних з’їздах та у вищих державних органах. Представники цієї групи виступали в

ролі сполучної ланки між державним керівництвом та основною масою інтелігенції, мали передавати основні установки та рішення щодо літератури і мистецтва.

Варто відзначити симптоматичне явище – розширення кількості керівного апарату творчих спілок. Зокрема, правління СРПУ в 1951р. зросло майже вдвічі порівняно з 1947 р. – з 22 до 39 осіб [11, арк.18–19]. Крім того, було утворено ще одну бюрократичну організацію в межах творчих спілок – секретаріат. Наведені факти відображають тенденції до розширення керівного ядра спілок та диференціацію його функцій, а разом з тим – подальшу бюрократизацію творчих організацій.

Друга група – творча еліта – була близька до керівного складу за рівнем матеріального забезпечення та привілеями. До цієї групи належали відомі письменники, художники та композитори, які у своїй творчості дотримувались принципів соцреалізму. Вони мали значний авторитет серед населення, їхнє ім'я було відоме більшості загалу.

Сюди належать митці найвищої кваліфікації, що мали високі вчені та мистецькі звання та відзнаки й не входили до складу керівних органів. Ці регалії надавались творчій еліті з метою приборкання її владою, для підтримки постійного контролю над нею. Представниками даної підгрупи є митці – лауреати Державних премій СРСР, народні та заслужені художники й артисти СРСР та УРСР.

Провести чітку межу між представниками керівного ядра та творчої еліти можна не завжди, оскільки представники другої підгрупи часто поповнювали лави керівного складу, ставали головами та членами правління творчих спілок. Варто насамперед назвати письменників П.Тичину, О.Гончара, М.Бажана, художників М.Дерегуса, В.Касіяна, композиторів Г.Верьовку та П.Козицького.

Певною тенденцією ставало й розширення кола нагороджених державою митців. З одного боку, це дозволяло жорсткіше контролювати творчу інтелігенцію, а з другого, вшановувати лояльних до влади осіб, особливо перед ювілейними датами. Таким чином, належність митця до групи творчої еліти визначалося не справжнім авторитетом митця та його творів, а рівнем державного визнання та нагород.

Найчисельнішою була третя група – основна частина творчої інтелігенції, для якої був характерний середній рівень доходів, відсутність найвищих державними нагородами та звань. На відміну від митців перших двох груп, представники цієї підгрупи суттєво не впливали на процеси перерозподілу матеріальних благ творчих спілок, не брали участь в органах влади, мали незначний вплив у суспільстві. Її основним завданням, як зауважує дослідниця Т.Марусик, “було нав'язати суспільству, передусім молодому поколінню, закріплені догми і стереотипи, ідею і практику національного нігілізму, денационалізації, досягти державної уніфікації культурно-естетичних критеріїв” [1, с.227-228]. До цієї підгрупи належала більшість митців молодого покоління.

Останню, четверту, групу становили митці, які свідомо чи підсвідомо мали протистояння з владою, їхня творчість розвивалась поза ідеологію. Проте, думки цієї категорії митців не бралися до уваги, оскільки всі друковані органи перебували під контролем державної цензури.

Чітко окреслити рамки визначеної групи досить складно. Це пояснюється неможливістю офіційно висловлювати власні погляди, які мають розходження з партійною ідеологією. Вираження опозиційності режиму можна простежити лише в

приватному спілкуванні митців, частково в їх листуванні, внутрішньому ставленні до окремих проблем. Наприклад, письменник повоєнного молодого покоління Д.Білоус згадує, що Остап Вишня в приватних розмовах розповідав про репресованих діячів 1920-х – 1930-х років, зокрема М.Зерова, В.Підмогильного [12, с.39]. Непоодинокими були опозиційні погляди українських митців у справі національного питання. Зокрема, письменники М.Нагнибіда і В.Кучер у розмові з молодим письменником М.Руденком зауважували на штучному зіткненні єврейських і українських письменників, яке підігрівалося органами влади [13, арк.34].

Різного роду “антирадянська” поведінка зазнавала найбільшого розголосу, громадської критики, і під їх впливом індивід змушений був приховувати свої світоглядні переконання. Публічна критика мала на меті залякати, примусити інших громадян відмовитися від виказування неприйнятних системою особливостей своїх характерів [7, с.184].

З огляду на це можна припустити, що склад творчої опозиції міг постійно варіюватися. Чим більше з’являлось фактів, які компрометували митців, тим більшу їх кількість можна зарахувати до категорії незгодних з офіційною партійною лінією. У цілому, тенденції до відкритої опозиційності режиму у середовищі творчої інтелігенції не простежується, однак свою незгоду в окремих питаннях діячі літератури і мистецтва періодично висловлювали.

Отже, соціальне становище творчої інтелігенції УРСР у 1945–1953 рр. було вкрай суперечливим. З одного боку, відбувалось зростання її кількісних і якісних показників, з іншого – змінювалось соціальне обличчя мистецького середовища. У соціальній структурі творчої інтелігенції виділяється чотири основних підгрупи: керівне ядро, творча еліта, основна частина інтелігенції та зародки опозиції. Належність представників творчої інтелігенції до однієї з вищенаведених груп залежало не лише від художнього рівня митця й суспільному звучанню його творів, а й від стосунків з партійно-радянською системою.

Ускладнює розв’язання питання соціального розвитку творчої інтелігенції в повоєнному соціумі досі не розроблена схема соціальної структури радянського суспільства та ієрархія соціальних груп, їх внутрішня диференціація, роль у суспільстві, проблеми соціальної мобільності між суспільними групами та всередині них. Значні перспективи мають застосування новітніх методологічних основ, напрацювання чіткого понятійного апарату й упровадження результатів у науковий обіг.

Використана література:

1. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.) / Т.В.Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
2. Попп Р. Інтелігенція Львова у 1944-1953 рр.: етносоціальна характеристика / Р.Попп // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка. Збірник наукових праць. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2002. – Вип.4. – С. 373-383.
3. Рубльов О.С. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.) / О.С.Рубльов, Ю.А.Черченко. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
4. Абакумова В.І. Творча інтелігенція України в період системних змін 1945–1991 рр.: монографія / В.І.Абакумова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2010. – 304 с.;

5. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України в другій половині 50-х – на початку 1960-х років ХХ століття.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Р.А.Дудка. – К.,1996. – 22 с.
6. Малежик Д.І. Питання культурно-освітнього та етносоціального складу української творчої інтелігенції в повоєнний період (1945–1953 рр.) / Д.І.Малежик // Література та культура Полісся. – Вип. 58 / [відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко]. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2010. – С.317–327.
7. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко: У 3-х ч. – Ч.3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 336 с.
8. Аванесова Г.А. Творческая деятельность художественной интеллигенции как объект социологического изучения / Г.А.Аванесова // Социологические исследования интеллигенции.[Сб.ст.] / Редкол.: Козырев Ю.Н. (отв.ред.) и др. – М.:ИСИ АН СССР, 1982. – 195 с. – С.129–135.
9. Заславская Т.Н. Социальная структура современного Российского общества / Т.Н.Заславская // Общественные науки и современность. – 1997. – № 2. – С. 5 – 23.
10. Штейнле О.Ф. Соціальні джерела номенклатурної еліти повоєнної України / О.Ф.Штейнле // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 24. – С.115–124.
11. Центральний державний архів літератури і мистецтва України, ф.590, оп.1, спр.136, 44 арк.
12. Про Остапа Вишню / Упор. В.О.Губенко-Маслюченко. – К.: Рад. письменник, 1989. – 331с.
13. Державний архів Київської області, ф.П-28, оп.2, спр.7, 67 арк.

Курінна Т. М.
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ МИЛОСЕРДЯ Й БЛАГОДІЙНОСТІ

У статті йде мова про виникнення ідеї милосердя, благодійності та еволюцію ментального досвіду України і світового досвіду.

Ключові слова: *благодійність, меценатство, регулювання.*

У статті йде мова про виникнення ідеї милосердя, благодійності та еволюцію ментального досвіду України і світового досвіду.

Ключові слова: *благодійність, меценатство, регулювання.*

The article describes the historical and cultural background, the idea of compassion and the world experience in regulating charity related affairs in the ancient times.

Keywords: *charity, maccenasing, rehulation.*

Постановка проблеми. У різні епохи проблема благодійності, по суті, залишаючись, перш за все, політико-правовою проблемою, разом з тим, залежала від розстановки соціальних сил в конкретній державі, рівня загальнонародської культури і суспільної свідомості, ролі традицій, набувала домінуюче або релігійне, або етичне, або філософське звучання. Суспільний розвиток кожної країни закарбував в своїй пам'яті явища, які несуть не лише історичне навантаження, а й високі морально-духовні якості,